

NATIONALMUSEETS Arbejdsmark 2012

Indhold

7	Forord PER KRISTIAN MADSEN	102	Husk på døden – om nyopdagede kalkmalerier i Kværndrup Kirke IDA HASLUND, MARTIN WANGSGAARD JÜRGENSEN OG SISSEL F. PLATHE
8	Tell Brak – en af verdens første byer TIM B.B. SKULDBØL OG METTE MARIE HALD	116	Bagte helgener og nipsgenstande – lerfigurer fra middelalder og nyere tid METTE HØJMARK SØVSØ
18	Biskop Frederik Münter og hans museum NORA MARGHERITA PETERSEN	128	Silke, tekopper og ædeltræ – et københavnsk borgerhjem og kolonivarer i 1700-tallets midte MIKKEL VENBORG PEDERSEN
30	Qajaa i Vestgrønland – frossen fortid i en varm fremtid HENNING MATTHIESEN, BO ELBERLING, JØRGEN HOLLESEN, JAN BRUUN JENSEN OG JENS FOG JENSEN	140	Det Kongelige Danske Geografiske Selskabs arkiv – nu på Nationalmuseet JESPER KURT-NIELSEN, CARINA ANDERSEN OG HANS CHRISTIAN GULLØV
44	Landbrug på grænsen – Shetland og Norge – det nordligste landbrugs monumenter i sten- og bronzealder FLEMMING KAUL OG DITLEV L. MAHLER	150	Dansk-norsk samarbejde – om restaureringen af det bemalede interiør i Røros Kirke i Norge LOA LUDVIGSEN, ROBERT LARSEN OG IVER SCHONHOWD
60	Ave Maria – religiøs brug af runer i middelalderens Grønland LISBETH M. IMER	162	Istedløven på plads – retablering af et nationalt monument PALLE MAURICE JEPSEN, INGE ADRIANSEN, TORBEN HOLST OG ANDERS EKSTRØM LØKKEGAARD
72	Træhåndværket i Nydam-fundet – anvendelse af træ til våben og andet militært udstyr i 3.-5. århundrede e.Kr. CLAUS MALMROS	172	Klimaforandring – så kom Jellings runesten under tag SUSANNE TRUDSØ, TORBEN DEHN, POUL KLENZ LARSEN, ERIK NOBEL OG BOLETTE LEHN PETERSEN
88	Hjortholm – borgen, der aldrig blev færdig – gåden blandt Samsøs middelalderborge VIVIAN ETTING, NILS ENGBERG, JØRGEN FRANDSEN, LIS NYMARK OG HANS SKOV	186	Europa møder Verden – 2.500 års historie i genstande, lyd og lys ESBEN KJELDBÆK, MARIANNE BLANK OG LENE FLORIS

Bagte helgener og nipsgenstande

– lerfigurer fra
middelalder og nyere tid

AF METTE HØJMARK SØVSØ

Fig.1

a. Maria med barnet. Figur af
rødbændt ler. Højde 11,5 cm.

Det kgl. Kunstkammer (10368).

b. Maria med barnet. Fragment af
pibellersfigur med rester af rød bema-
ling. Højde: 13 cm, oprindelig højde
18-19 cm. Jordfund, Store Kongens-
gade i København (D4391). 1500-tallet.

a. Madonna and Child. Figure of red-
fired clay. Height 11.5 cm.

Royal Cabinet of Curiosities (10368).

b. Madonna and Child. Fragment
of pipe-clay figure with remains of
red paint. Height: 13 cm, original
height 18-19 cm. Earth find,
Store Kongensgade in Copenhagen
(D4391). 16th century.

Foto: Nationalmuseet

a

b

Under en samlingsgennemgang på Museet i Ribe fandtes torsoen af en lerfigur, som havde ligget upåagtet på magasinet i mange år. En forespørgsel på Nationalmuseet viste, at her fandtes en hel samling af lignende lerfigurer, hvis datering strækker sig fra 1300- til 1700-tallet. Når man dykker ned i historien om figurernes symbolik og brug, viser de sig som spændende kilder til både trosliv, dragtmode, håndværk og handel i middelalder og nyere tid.

De små figurer er fremstillet i Tyskland og Holland af såkaldte "heiligenbackers" og "beelddruckers", altså "helgenbagerne og billedtrykkere". Håndværkstraditionen går tilbage til højmiddelalderen, men blomstrede især i 1400-1500-tallet. De fineste figurer blev fremstillet i den hollandske by Utrecht, men håndværket kendes også fra en række andre tyske og hollandske byer. Især Maria med barnet, diverse helgeninder samt Jesusbarnet var almindelige motiver, og de kunstneriske forbilleder var samtidens skulptur, malerier og stik.

Figurerne blev lavet i todelte forme, og sammenføjnngen af de to dele ses ofte som en tydelig søm på det færdige

produkt. Materialet er oftest pibeler, men kan også være rødbrændende ler, og figurerne har været bemalede. Højden varierer fra nogle få centimeter op til ca. 25 cm. Figurerne er udbredte i de områder, hvor de blev fremstillet, men er også spredt via handelsforbindelser, eller hjembragt af rejsende. Det gælder også de figurer, som er fundet i Danmark.

De 23 figurer fra Nationalmuseet samt en håndfuld figurer i andre museumssamlinger er gennem tiden fremkommet i forbindelse med jordarbejder i København, nogle er fra andre sjællandske lokaliteter, og nogle få stykker er fra Fyn og Jylland.

Religiøse motiver

Blandt fundene er to Mariafigurer med Jesusbarnet på armen fra 1500-tallet (fig.1). Den ene er en 11,5 cm høj, enkelt udformet, stående Maria med krone og langt hår, med et nøgent Jesusbarn på armen. Den anden er et 13 cm højt fragment af en Mariafigur ligeledes med langt, udslået hår, sikkert oprindeligt med en krone på hovedet, iført nedringet kjole og kappe. På venstre arm sidder Jesusbarnet, i højre hånd holder hun et scepter. Barnet bærer en fodsid dragt, højre hånd er løftet i en velsignende gestus, den venstre holder et rigsæble.

To fragmenter af kronede kvindehoveder kan være Maria eller helgenindefremstillinger (fig.2). Deres oprindelige højde kan anslås til at være omkring otte cm. Det ene er fundet ved udgravningerne af valfartskapellet ved Årup nær Aabenraa. Kapellet, som var indviet til Skt. Anna, er opført i 1400-tallet og nedlagt omkring reformationen. Hovedet synes svagt drejet eller bøjet mod noget, måske et Jesusbarn på armen. På figuren ses lysrødlige farvespor på panden og rødbrune farvespor på håret. Det andet hoved har også udslået hår, en spids næse og hage og lidt udstående øjne. Dateringen for begge er omkring 1500.

I Nyker Kirke på Bornholm er fundet et 10 cm højt fragment af en Mariafigur fra en korsfæstelsesgruppe (fig.3). Figurens hænder er samlet i bøn eller tilbedelse, og kroppen, der er iklædt folderige gevandter, har et elegant svaj,

der daterer den til 1300-tallet. Bagsiden er flad og uornamenteret og har været placeret op mod en baggrund. Fra en sådan korsfæstelsesgruppe stammer også torsoen af en senmiddelalderlig, rødbrændt krucifiksfigur, fundet nær Æbelholt Kloster i Nordsjælland (fig.4). Ved udgravningerne af Æbelholt Kloster er desuden fundet underdelen af en figur, som uden tvivl forestiller en hellig person, men hvilken kan ikke afgøres.

Andre figurer er på trods af en fin detaljerings- og bevaringsgrad svære at bestemme. En af dem er et fund fra Slagelse. Den 8,7 cm høje figur forestiller en person iført en lang, folderig dragt med høj krave og lange, tungede ærmer, som var moderne i første halvdel af 1400-tallet, og en hovedbeklædning med et blomsterornament. I hænderne ses en kugleformet genstand (fig.5). I Köln og Bremen er fundet nogle meget nære paralleller, der tolkes som Maria Magdalene-fremstillinger. En anden mulighed er, at der er tale om et af de mest

yndede motiver for pibelfigurer i middelalderen, Jesusbarnet eller Kristkind, hvis attribut ofte er et rigsåble, og som af og til ses iklædt fodsiddigt dragt. En tredje mulighed er, at figuren forestiller en verdslig person. Sådanne, især små kvindefigurer, er almindelige typer i de områder, hvor de blev fremstillet, men middelalderlige fund kendes ellers ikke fra Danmark.

Af andre motivgrupper blandt de danske fund er lerfigurer, som forestiller halvnøgne ynglinge, der holder en blomsterbuket foran brystet. De er alle fragmenter, hvis højde varierer fra 4,8-6,7 cm (fig.6). Motivet er velkendt i kunst og kunsthåndværk fra 1600-1700-tallet, og det svarer til figureernes formsprog. Lerfigurer med dette motiv kendes fra Gouda-området i Holland, hvor de blev fremstillet frem

Fig.2

To hoveder af Maria- eller helgenindefigurer af pibeler. a. Højde: 2,3 cm. Jordfund, Løngangsstræde i København (NM D137/1970). b. Højde: 2,3 cm. Fund fra udgravning af Årup kapel (NM D273/2011). Omkring 1500.

Two heads of the Virgin or female saints in pipe-clay. a. Height: 2.3 cm. Earth find, Løngangsstræde in Copenhagen (NM D137/1970). b. Height: 2.3 cm. Find from excavation of Årup Chapel (NM D273/2011). Around 1500.

Foto: Nationalmuseet

Fig.3

Fragment af Mariafigur fra korsfæstelsesscene. Rødbændt ler dækket med pibeler. Højde: 10 cm. Fundet under gulv i Nyker Kirke, Bornholm (NM D327/1959). 1300-tallet.

Fragment of a figure of the Virgin from a Crucifixion scene. Red-fired clay covered with pipe-clay. Height: 10 cm. Found beneath the floor in Nyker Church, Bornholm (NM D327/1959). 14th century.

Foto: Nationalmuseet

til første halvdel af 1700-tallet, og det er muligt, at de fire danske figurer er hjembragt herfra. Motivet har også mange fællestræk med det lændeklædeklædte eller nøgne, buttede barn eller yngling, som var et meget udbredt motiv blandt lerfigurer fra senmiddelalder og renæssance. Mange figurer forestiller Jesusbarnet med attributter i form af en due eller et rigsæble, andre har musikinstrumenter, kurve, frugter eller blomster i hænderne. Billeder og figurer af Jesusbarnet blev brugt som nytårs- og lykønskingsgaver, og måske har de øvrige ynglinge- eller barnefigurer haft lignende funktion.

Verdslige motiver

Efter reformationen ændrede lerfigurerne motiver sig i de protestantiske områder til hovedsageligt at omfatte mennesker eller dyr, og de blev først og fremmest brugt som nips eller legetøj. Måske er der stadig symbolik forbundet med de efterreformatoriske figurer, f.eks. hos de førnævnte blomsterbærende ynglinge. Der findes mange eksempler på votivgaver fra nyere tid i form af menneske- eller dyrefigurer af andre materialer end ler, men overgangen mellem andagtsbillede, votivgave, nips eller legetøj kan være flydende.

I renæssance og nyere tid blev mænd og kvinder i tidens dragter et yndet motiv, enten som par samlet i én figur, eller som enkeltfigurer. To danske figurfragmenter forestiller kærestepar. På det ene, som er fundet i Ribe, anes mandens tilstedeværelse kun i kraft af det underste af hans ben, mens damens flotte, draperede skorter tydeligt ses (fig.7). Et større fragment er fundet ved udgravning af herregården Trøjborg i Sønderjylland og forestiller et tæt omslynget par. Kvinden er iklædt korsageoverdel og et under- og overskørt, en såkaldt manteau, hæftet op med sløjfer. Hun holder en vifte, mens manden har den ene hånd omkring hendes skulder og den anden på hendes ene bryst (fig.8).

Der findes desuden en række enkeltstående kvinde- og mandfigurer (fig.7). Seks fragmenter af kvindefigurer bærer samme kjoler, som ses på figuren fra Trøjborg. Størrelsen veksler, men udformningen er den samme, og flere har rester af rød bemaling. Mandfigurerne bærer knælange frakker med frakkeskøder, brede manchetter og en række knapper foran, samt tørklæde. To har en handske i den ene hånd og en båndsløjfe på den ene skulder. Den ene har parykkklædt hoved, mens rester af samme frisure ses på de to andre fragmenter. Ligesom hos kvindefigurerne veksler figurerne størrelse, men der er tale om et helt fast forlæg, og mænd og kvinder har sikkert været beregnet til at stå sammen og pynte parvis. Dragtmoden er typisk for tiden omkring 1700. En figur af en bødker iklædt knæbukser og skødeskind, som står og læner sig over en tønde, er fra omtrent samme tid (fig.8).

Der optræder kun ét dyremotiv blandt de danske fund, et fragment af en ikke nærmere bestemt fugl af pibeler med spor af rød bemaling (fig.9). I Bremen er fundet en meget nær parallel til fuglen, som må dateres stilistisk til 1600-1700-tallet.

Fig.4

Torso fra krucifiksfigur. Rødler dækket med pibeler. Højde: 6,7 cm. Fund fra markerne omkring Æbelholt Kloster (225/2002). 1400-1536.

Torso from Crucifix figure. Red clay covered with pipe-clay. Height: 6.7 cm. Find from the fields around Æbelholt Monastery (225/2002). 1400-1536.

Foto: Folkemuseet

Fig.5

Maria Magdalene- eller Kristkindfigur.
Pibeler. Højde: 8,7 cm. Fundet ved
Slagelse gamle Byskels nordvestlige
hjørne i 1899 (NM D4103).
1400-1450.

Mary Magdalen or Christ Child
figure. Pipe-clay. Height: 8.7 cm.
Found in the north west corner of
the old Slagelse city boundary in 1899
(NM D4103). 1400-1450.

Foto: Nationalmuseet

Fig.6

Fire fragmenter af ynglinge med blomsterbuketter. Pibeler med rød bemaling. Højde hhv.: 6,7 cm, 6 cm, 6,5 cm, 4,8 cm. Tre er jordfund fra København, et er fundet i Ribe å (D293/1964, D8495, D12187, ASR D227). 1600-1700-tallet.

Four fragments of youths with bouquets of flowers. Pipe-clay with red paint. Heights: 6.7 cm, 6 cm, 6.5 cm, 4-8 cm. Three are earth finds from Copenhagen, one was found in the Ribe river (D293/1964, D8495, D12187, ASR D227). 17th-18th century.

Foto: Nationalmuseet

Fig.7

Seks fragmenter af kvindefigurer af pibeler, heraf flere med røde farvespor. Jordfund fra København. Højde: 4,7-8,5 cm (D295/1964, D8493, D296/1964). Fragment af kærestepar. Højde: 5 cm. Jordfund fra Ribe (ASR 2002 x1). To fragmenter af mandfigurer. Højde: ca. 4,5 og 6,5 cm (D6947, D8494). Jordfund fra hhv. Nyborg og København. Omkring 1700.

Six fragments of female figures of pipe-clay, several with traces of red paint. Earth find from Copenhagen. Height: 4.7-8.5 cm (D295/1964, D8493, D296/1964). Fragment of loving couple. Height: 5 cm. Earth find from Ribe (ASR 2002 x1). Two fragments of male figures. Height: c. 4.5 and 6.5 cm (D6947, D8494). Earth find from Nyborg and Copenhagen. Around 1700.

Foto: Nationalmuseet

Brug af lerfigurer i middelalder og nyere tid

Fire ud af otte figurer med religiøse motiver er fund fra kirkelige kontekster. Iblandt dem er et fund fra Nyker Kirke samt to fund fra Æbelholt Kloster og dets omgivelser. Desuden er der et fund fra udgravningerne af Årup valfartskapel. Udenlandske fund af lerfigurer viser samme billede, nemlig at figurerne findes i både verdslig og kirkelig sammenhæng.

I senmiddelalderen blev pilgrimsmærker og helgenfigurer solgt som souvenirs og amuletter på valfartssteder og byernes markeder. Helgendyrkelsen var på sit højdepunkt, og anråbelse af de hellige personer og troen på tingenes iboende kraft fyldte meget i senmiddelalderens trosliv. Det massefremstillede religiøse tilbehør har sikkert været til salg for en overkommelig pris.

Figureerne var særlig nemme at medbringe som rejseandagtsbilleder eller amuletter. Figurer med sokkel har kunnet stilles op hvor som helst på rejser, i private hjem, i klosterceller eller kirkerum. Ofte har de ikke skullet stå alene, men har indgået i scenerier, f.eks. korsfæstelsesscener eller helgenlegender. De huller, som flere figurer har i bunden, kan have været brugt til at fastgøre dem til underlaget.

I de områder, hvor lerfigurerne blev fremstillet, er middelalderlige figurer med verdslige motiver velkendte. Endnu er der ingen sikre fund af verdslige, middelalderlige figurer i Danmark, og det tyder på, at de religiøse motiver før reformationen har været de foretrukne at importere eller hjembringe til vore breddegrader.

De middelalderlige lerfigurer følger nye facetter til historien om middelalderens religiøse liv. Vigtigheden af at omgive sig med hellige symboler antydes i spredningen af fundene både i verdslige og religiøse kontekster. Masseproduktionen af helligbillederne i senmiddelalderen understreger efterspørgslen på religiøst tilbehør, og at der var særskilte håndværk, hvis udøvere levede af at efterkomme den.

Fig.8

Fragment af pibellersfigur forestillende kærestepar. Højde: ca. 12 cm. Fund fra Trøjborg slotsruin (HAM 3550 x1). Mand med tønde af pibeler. Højde: ca 6,5 cm. Jordfund fra Store Kongensgade, København (D4387). 1700-tallet.

Fragment of pipe-clay figure showing loving couple. Height: c. 12 cm. Find from Trøjborg castle ruin (HAM 3550 x1). Man with barrel of pipe-clay. Height: c. 6.5 cm. Earth find from Store Kongensgade, Copenhagen (D4387). 18th century.

Foto: Nationalmuseet

Fig.9
Fugl af pibeler med røde farvespor.
Rådhuspladsen, København.
Højde: 4,7 cm (NM D294/1964).
1600-1700-tallet.

Bird of pipe-clay with traces of red
paint. City Hall Square, Copenhagen.
Height: 4.7 cm (NM D294/1964).
17th-18th century.

Foto: Nationalmuseet

Efter reformationen udviklede motivvalget sig i verdslig retning i de protestantiske områder. De flot klædte mænd og damer afspejler mode og galanteri omkring 1700. De har sikkert både været brugt som nips og legetøj. Rigelige billedkilder fra perioden viser bl.a. salgsboder med legetøj udformet som minigenstande, mennesker og dyr, og fra London kendes talrige fund af metallegetøj med lignende motiver. At figurer af ler var skrøbelige, behøver ikke at udelukke dem som børns legetøj. En anden masseproduceret vare af pibleler var jo kridtpiberne, som fra 1600-tallet blev fremstillet efter lignende metode, i samme områder og måske i samme værksteder som pibellersfigurerne. Piberne

havde også en kort levetid på grund af deres skrøbelighed. Produktion af pibellersfigurer og kridtpiber fortsatte frem til 1800-tallet, hvor porcelæn efterhånden blev det foretrukne materiale både til pyntegenstande og piber.

LITTERATUR

Baart J. et al: "Pijpaarden voorwerpen XV-XVI" i *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam 1977, s. 472-475.

Bischof, D.: "Tonpfeifenfiguren aus Bremen" i *Bremer Archäologische Blätter*, Neue Folge 7. 2005-2008, s. 251-264.

Forsyth, H. og G. Egan: *Toys, Trifles & Trinkets. Base-metal miniatures from London 1200-1800*, London 2005.

Graas, T.G.M.: "Pijpaarden beeldjes" i *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 1983, s. 223-228.

Grönke, E. og E. Weinlich: "Mode aus Modeln. Kruseler- und andere Tonfiguren des 14. bis 16. Jahrhunderts aus dem Germanischen Nationalmuseum und andere Sammlungen" i *Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, Band 14, Nürnberg 1998.

Hermann, M.: "Neues von den Augsburger "Bilderbäckern" i *Knasterkopf. Fachzeitschrift für Tonpfeifen und historischen Tabakgenuss*, Band 17 2004 s. 27-40.

Janssen, H.L. og A.A.J. Thelen (red): *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*, Utrecht 2007.

Neu-Kock, R.: "Kölner "Bilderbäcker" im frühen 15. Jahrhundert" i *Kölner Museums-Bulletin* 1990, s. 9-21.

Wahlöö, C.: "Keramik 1000-1600 i svenska fund" i *Arhaeologica Lundensia. Investigationes de antiqvitatibus urbis Lundae VI*, Lund 1976.

Wilm, H.: *Gotische Tonplastik in Deutschland*, Augsburg 1929.

FORFATTEROPLYSNINGER

METTE HØJMARK SØVSØ
Museumsinspektør, cand.mag.
Sydvestjyske Museer

ENGLISH SUMMARY

Baked saints and knick-knacks – clay figures from the Middle Ages and Recent Times

In the Middle Ages and Recent Times moulded clay figures were mass-produced in Germany and the Netherlands. In the Middle Ages the subjects were mainly religious, the figures were sold at markets and places of pilgrimage as devotional images, and as amulets for use in private homes, monastic cells and churches. The production of the clay figures continued after the Reformation, but in the Protestant areas the figures became secular, and their function changed to that of ornaments or children's toys.

There are 23 such clay figures in the National Museum's collection. The datings range from the 14th to the 17th century. The subjects include several figures of the Virgin Mary or female saints, a figure of the Virgin from a Crucifixion scene (figs.1, 2, 3), as well as a Christ figure from a crucifix (fig.4). Some figures are difficult to identify, including a well preserved figure in a costume from the first half of the 15th century which may be a Mary Magdalen or a Christ Child figure, or perhaps a secular image (fig.5).

A group of four figures from the 17th century shows semi-nude youths with bouquets of flowers (fig.6). They are fertility or spring symbols, but seem to be related to the very widespread semi-nude infant Jesus figures and figures of youths from the Middle Ages who appear with various attributes and were used as New Year's and congratulatory gifts.

From the 18th century there are a number of fragments showing loving couples and free-standing female and male figures in the costumes of the time (figs.7 and 8). The finds also include a bird from the 17th-18th century (fig.9). These figures were used as ornaments or toys.

In the course of the 18th century pipe-clay was ousted by porcelain as a material for making knick-knacks and pipes.

NATIONALMUSEET

Nationalmuseets Arbejdsmark 2012

Redaktion:

Per Kristian Madsen og Ingrid Wass
© Nationalmuseet og forfatterne

Alle manuskripter underkastes anonym fagfællebedømmelse.
Arbejdsmarkens redaktionelle retningslinje: <http://natmus.dk/forskning/nationalmuseets-udgivelser/>

All papers are subject to anonymous peer refereeing.
Editorial guidelines: <http://natmus.dk/forskning/nationalmuseets-udgivelser/>

ISBN: 978-87-7602-195-5
ISSN: 0084-9308
Printed in Denmark 2012

Grafisk tilrettelæggelse og sats:
Stine Raun Nissen

Billedbehandling og tryk:
Rosendahls – Schultz Grafisk a/s

Engelsk oversættelse af billedtekster og resumeer:
James Manley

Korrektur:
Jørgen Lethan

Udgivet af:
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K

Salg til boghandlere: Nationalmuseets butik

Omslag:
Der er boret ned gennem den 3 meter tykke, frosne mødding for at få prøver til analyse og installere overvågningsudstyr i forskellige dybder
Foto: Henning Matthiesen 2009

Cover:
Drillings were made down through the 3 metre thick frozen midden to get specimens for analysis and install monitoring equipment at various depths